

8. Тақырып. Әлеуметтік нормалар жүйесі. Құқық жүйесі. Құқық жүйесінің элементтері.

Мақсаты: Құқықтың анықтамасы, оның белгілерін қарастыру. Әлеуметтік нормалар жүйесін ашу.

Құқық – адамзаттың әділдік және азаттық идеяларына негізделіп, көбінесе заңдарда баянды етілетін, қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалар жүйесі.

Көне заманнан оқымыстылар құқықтың мәні мен мазмұнын түсінбекші болып, оған сан қилы анықтамалар берген. Оның түсінігі мен мәнін анықтаудың үш жолын айтуға болады. 1) нормативті тұрғыдан қарау, былайша айтқанда, құқықты заң нормаларының жүйесі деп санау; 2) социологиялық тұрғыдан қарау, яғни, құқықты реттелетін қоғамдық қатынастармен ұқсас деп санау; 3) философиялық тұрғыдан қарау, яғни құқықты бос-тандық пен әділдік деңгейімен байланыстыру.

Құқықты социологиялық және философиялық тұрғыдан қарағанда ол өте кең түсінік болып, оған құқық нормаларымен қатар құқықтық сана, құқықтық қатынастар да жатады.

Құқыққа, ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде қарасақ оған жалпы және айрықша белгілер тән екендігін байқаймыз.

1. *Құқық жазылған нормалардан тұрады.* Нормативтік тек құқыққа тән жағдай емес. Ол адамның табиғатымен байланысты және кез келген әлеуметтік ұйымға тән. Нормативтік дегеніміз адамдардың ой жүйесін, қоғамдық өмірін тәртіптеп, соның нәтижесінде белгілі ережелерге бағындыру.

2. *Құқық әділдік және бостандық идеяларын білдіреді.* Әділдік пен бостандыққа адамзат ежелден ұмтылып, оларды армандаған. Әділдік - адамның игілігіне бағытталған жағдай, ол басқа адамның мүддесіне зиян келтірмейді, қоғамға пайдалы. Осы талаптарға сай келетін адамның әрекеттері әділ болып саналады. Марксизм-ленинизм негізін қалаушылары әділдікті тек таптық мүдделермен байланыстырады.

Бостандық - адамнан ажыратылмайтын қасиет. Тек бостандық болса ғана адам лайықты өмір сүре алады, барлық өзіне тән шығармашылық мүмкіндіктерін аша алады.

3. *Құқықтың бейнелейтін объектілері болады.* Олар - билік, мемлекет, қоғамдағы тәртіп. Солар арқылы әділдік пен бостандық жүзеге асырылады. Әрине, әділдік пен бостандық шектелсе де, сол аталған құбылыстар арқылы жүзеге асырылады. Құқықтың нормалары мен мемлекет органдарының арасында қайшылықтар, үйлеспеушіліктер болуы мүмкін. Заңдарда адамдардың құқықтары мен бостандықтары жарияланғанымен, мемлекет органдары олардың жүзеге асырылуын қамтамасыз етпеуі де мүмкін.

4. *Құқық адамның іс-әрекетін реттейді*, оның ойына, сезіміне әсер етеді. Егер адам заңдарда әділдік пен бостандық баянды етілетініне көзі жетсе, оларды орындау қажет деп есептейді. Мұндай жағдайда адам өз еркімен заң талабын орындайды. Заң талабын бұзса, кінәліге мәжбүрлеу шаралары қолданылады.

5. *Құқық нормативтік актілер түрінде қалыптасады*. Оларда адамдардың еркі баянды етіледі. Адамдардың еркін заң шығаратын орган ресмилендіреді. Сондықтан құқық – мемлекет таныған адамдардың еркі. Егер құқық әділдік пен бостандықты паш етсе, ол жалпы халықтық құқық деп саналады.

6. *Құқықтың формалды анықтылығы*. Заңдарда бекітілген нормативті нұсқаулар ерекше қасиетке ие болады. Ол - формалды анықтылық. Оның белгілері: айқындығы, бір мағыналылығы, қысқалығы. Бұл құқық субъектісінің не нәрсені істеуге болады, нені болмайтындығын білуіне ыңғайлы, әрі қолайлы. Мысалы, біреудің мүлкін ұрлау - қылмыс.

7. *Құқықтың жүйелілігі* – оның тағы бір қасиеті. Заңдарда жазылған құқықтық нормалар өзара байланысты, үйлесімді болады. Құқықтың нормалары тек осындай негізде жазылып, калыптасса ғана құқық өзінің борышын орындауға қабілетті болады.

8. *Құқықтың тағы бір қасиеті - оның өзгермелілігі*. Қоғамдық өмір сіресіп қалмай, құбылып, өзгеріп тұрады. Соған сәйкес құқық нормалары да өзгерген қатынастарды лайықты түрде реттеу үшін өзгеріп тұруы қажет. Осыған байланысты ескірген заңдар күшін жояды, жаңа заңдар қабылданады. Құқық біркелкі калыпты түрде адамдарға қолданылады. Осының өзі құқықта теңсіздіктің баянды етілетінін байқатады. Адамдар әр түрлі: біреу әлсіз, біреудің қабілеті мол, екіншісінікі кем, біреудің отбасы бар, біреу бойдақ. Адамдардың мұндай айырмашылығын заң ескере бермейді. Сондықтан заң адамдарды іс жүзінде теңдестіре алмайды. Әрине, өмірдің кейбір салаларында, мысалы, саяси құқықтармен пайдаланғанда барлық азаматтардың жағдайы бірдей.

9. *Құқықты мемлекет қорғайды*. Құқықтың барлық нормаларының талаптарын адамдар өз еркімен орындай бермейді. Соған байланысты мемлекет құқық талабын бұзғандарға мәжбүрлеу тәсілін қолданады. Мұндай қорғау болмаса, құқық жоқ деп есептеу керек.

Құқықтың мәні.

Құқықтың үш "алтын" тірегі бар: *имандылық, өмірдің материалдық жағдайлары және мемлекет*. "Құқық" түсінігі имандылыққа, әдептілікке тіреледі. Құқық имандылық негізінде пайда болады. Имандылықтың өзі де адамдар арасындағы қатынастарды реттейтін күш. Әрине, имандылықтың талаптары заң емес, тек ізгілікке, адамгершілікке өнегелікке негізделеді. Оның қағидаларын орындататын ұйымдастырылған күш

жоқ. *Имандылық* тек арға, ұятқа арқа сүйейді, жұртшылықтың пікіріне негізделеді. Ал құқық имандылықтан нәр алады, неғұрлым құқықтың нормалары имандылық шарттарына сәйкес келсе, соғұрлым олардың сапасы да, абыройы да жоғары болады. Имандылық әділетсіздікті, жауыздықты, зорлық-зомбылық, ұрлық, тағы сондай теріс қылықтарды айыптайды. Бірақ ондай қылықтар үшін жаза қолдануға қажетті құралы жоқ. Имандылықтың ең күшті құралы - жұртшылықтың пікірі. Құқық та теріс қылықтарға тыйым салады. Тек тыйым салып қана қоймайды, кінәлі адамдарды жазалау шараларында белгілейді, сол шараларды қолданатын мемлекет органдарының күшіне сүйенеді. Сөйтіп, құқық нормалары арқылы мемлекет имандылық талаптарына ресми мағына береді, соның нәтижесінде қоғамдық қатынастарды реттейді. Имандылықтың талаптары жалпылама түрде болады, олардың анықтамасы, дәл түсінігі жоқ. Айталық, ұрыны, зорлықшылды, өсекшіні жаман адам деп айыптайды. Ал құқық мұндай адамдардың іс-әрекетіне мейлінше дәл, бұлтартпайтын анықтама беріп, тиісті құқықтық норманың мазмұнына жатқызады.

Құқықтың тағы бір тірегі - *адамдардың өмір сүру жағдайлары, олардың шаруашылығы*. Адамзаттың өмір сүруі өндіріске байланысты. Өндіріс тиімді, нәтижелі болу үшін оны ұйымдастыру, оның дамуына қажетті жағдай туғызу керек. Бұл тек мемлекеттің қолынан келетін іс. Мемлекеттің өндіріске, шаруашылыққа әсер ету дәрежесі қоғамда қалыптасқан меншік түрлеріне байланысты. Қазір Қазақстанда меншіктің екі түрі бар: мемлекеттік меншік және жеке меншік. Мемлекет *өз меншігін тек қана реттеп қоймайды*, сонымен қатар оны дамыту үшін басқарады. Ал жеке меншікке негізделген өндірісті иесі заңда белгіленген тәртіпке сүйене отырып, өзі басқарады. Демек, мемлекет екі меншікке негізделген өндірістің дамуын реттеу үшін құқықтың мүмкіндігін пайдаланады. Соның нәтижесінде құқықтың өзі де өзгереді, дамиды, өндірістік қатынастарды реттеуге бейімделеді.

Осы айтылғандардан байқалатыны - құқық қалыптасуының екі кезі, яғни бастауы бар екен. Құқық нормаларын жасауға халық тікелей қатысады. Бірақ халық тек өте маңызды мемлекеттік мәселелерді шешу қажет болғанда, басқа жолмен оларды шешуге болмайтын жағдайда ғана заңдарды тікелей қабылдайды. Демек, халық заңды ерекше жағдайда қабылдайды. Әдетте, заңдарды, басқа да нормативтік актілерді тиісті мемлекет органдары жасайды. Сондықтан құқық нормаларының басым көпшілігін мемлекет шығарады.

Мемлекеттің қызметі құқық нормаларын қалыптастырумен аяқталмайды, қайта оның, қызметі сол құқық нормалары заңда белгіленіп іске қосылған сәттен басталады деуге болады. Құқық нормаларының талаптары өздігінен жүзеге аспайды. Оларды жүзеге асыру үшін, талаптарын орындату мақсатында мемлекет түрлі әдістер қолданып алуан қызметтер атқарады. Егер құқықтық нормалардың талаптары орындалмаса,

бұзылса, мемлекет кінәлі адамдарға тиісті шаралар қолданады. Сөйтіп, құқық нормалары мемлекеттің ырқына негізделіп, жүзеге асырылады.

Құқық нормалары адамға бостандық беріп қана қоймайды, сол бостандықты қамтамасыз ететін орасан зор күш - мемлекетке сүйенеді. Құқықтың тірегі, оның күш-қуаты беделі мен абыройы - мемлекет.

Құқықтың қызметтері

Құқықтың әлеуметтік мақсаты оның атқаратын қызметінен байқалады. Оның қызметі қоғамдық қатынастарға, адамдардың мінез-құлқына, іс-әрекеттеріне әсер етуге бағытталады. Құқық қызметінің негізгі бағыттары мыналар: 1) *Реттеу қызметі*. Бұл қызметтің мәні - қоғамдық қатынастарды баянды ету, тұрақтандыру. Мысалы, құқық нормалары азаматтардың түрлі жағдайлардағы құқықтық мәртебесін анықтайды. Конституция азаматтарға сан қилы құқықтар мен бостандықтар береді және соларды пайдалану үшін тиісті қоғамдық қатынастарға қатысу мүмкіндіктерін туғызады. Құқықтар мен бостандықтар тұрақты құбылыстар, өзінің мәнін, күшін жоғалтпайды, оларды үнемі пайдалануға болады. Сондықтан құқықтар мен бостандықтарды паш ететін құқықтық нормалар әрдайым қоғамдық қатынастарды реттейтін құрал болып саналады; 2) *Тыйым салу қызметі*. Құқықтық нормалар жеке адамның, қоғамның және мемлекет органының зиянды іс-әрекеттеріне тыйым салады. Зиянды іс-әрекеттердің алдын алуға арналған құқықтық нормалар адамдарға, ұйымдарға міндет жүктейді, зиянды істен сақтандырады, құқықтық нормалардың қағидаларын бұзбауды талап етеді; 3) *Заңды игіліктерді қорғау қызметі*. Адамдарға, ұйымдарға, бірлестіктерге құқықтар мен бостандықтар белгілі бір игілікті пайдалану үшін, өз қажетін (рухани, материалдық, т.с.с.) қанағаттандыру үшін беріледі. Мысалы, әркімнің өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар. Оған ешкім қол сұға алмайды. Егер адамды заңсыз бас бостандығынан айыратын болса, кінәлі адам құқықтық жауапқа тартылады. Занда көзделген реттерде ғана және тек соттың немесе прокурордың рұқсатымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады. Соның өзінде де тұтқындалған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі. Тұрғын үйге қол сұғылмауы керек. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Заңға сәйкес пайда болған меншікті мемлекет қорғайды. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Кәсіпкерлікпен шұғылдану - азаматтардың негізгі құқықтарына жатады. Мемлекет кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне кепілдік береді және оны қорғау мен қолдауды қамтамасыз етеді.

Құқықтық нормалар адамдардың, ұйымдардың, бірлестіктердің құқықтары мен бостандықтарын паш етумен қатар, оларды қорғау жолдарын, әдістерін, мүмкіндіктерін жан-жақты қарастырады.

4. *Құқықтың тәрбиелік қызметі* де ерекше. Құқықтың нормалары адамдардың санасына әсер ету арқылы құқықтық мәдениетті қалыптастырады. Сонымен қатар, *құқық заңды бұзудың алдын алу қызметін* де атқарады. Осы айтылғандар құқықтың экономикалық, әлеуметтік, идеология салаларындағы қызметіне жатады. Осыларға қоса құқық мемлекетті, қоғамды және азаматтардың заңды мүдделерін қорғау қызметін де жүзеге асырады.

Құқық принциптері (қағидаттары)

Құқық принциптері - құқықтың мәнін білдіруде оған негіз болатын идеялар мен бастаулар. Ол идеялар әділеттік пен бостандықтың сара жолын қорытындылау арқылы шығарылады.

Құқық принциптері әділдік, дұрыстық көрсеткіші болғандықтан, тұрақтылығымен ерекшеленеді, олардың ұзақ уақыт бойы өзгермеуі құқықтық нормалардан айырмашылығы болып табылады.

Құқықтық принциптер нормаларда, заңдарда тікелей немесе жанамалай білінеді.

Әділет және бостандық идеяларын дамытатын құқықтық, принциптердің ең бастылары - демократиялық, ұлтаралық пәтуа (келісім), заңдылық, адамгершілік, азаматтардың заң алдында тең болуы (теңқұқықтылығы).

Құқықтың әлеуметтік нормалар жүйесіндегі орны

Адамдар сан ғасырларға созылған өздерінің тіршілік етулерінің барысында түрлі нормалар мен ережелерді көптеп жасаған. Бұлар ізгілік, құқықтық, саяси, этикалық (әдептілік) өнегелі, эстетикалық, корпоративтік, діни, әдет-ғұрыптар, үрдістер, дәстүр мен дағдылар, тұрмыстық әдет-ғұрыптар, ырымдар мен жоралар, салт-дәстүрлері, салт жоралары және тағы басқалар болып жіктеледі. Нормалар дегеніміз қоғамдық қатынастарға араласып қатысушылардың жүріс-тұрыстарының басқаша айтқанда мінез-құлықтарының үлгілері, эталондары, ережелері болып табылады.

Заң ғылымы қоғамдағы қолданыста жүрген барлық нормаларды негізгі екі топқа әлеуметтік және техникалық, деп бөліп қарастырады.

Қоғамның әлеуметтік нормалары дегеніміз қоғамдық қатынастарды реттейтін, қоғамның пікір күші ықпалымен немесе мемлекеттің мәжбүрлеуімен қамтамасыз етілетін, қоғамдағы адамдардың мінез-құлқы, жүріс-тұрыстары ережелерінің жүйесі. Бұған құқық нормалары, әдет-ғұрыптар, өңеге, иман, діни нормалар, дәстүр және т.б. жатады. Осы ережелер өздерінің пайда болу негізіне, қамтамасыз ететін күшіне және хабарлау тәсіліне қарай ажыратылады. Мысалы, өнеге нормалары баяғыдан адам қоғамында қалыптасып келе жатқан, отбасында орын алатын және отбасы арқылы қалыптасатын ауызша нормалары, ал

құқық нормаларының негіздері мемлекетте жатады және әрқашанда жазбаша түрінде болады, оларды мемлекет қамтамасыз етеді.

Техникалық нормаларға - техникалық нормалардан басқа санитария мен гигиеналық, экологиялық, биологиялық, физиологиялық және тағы басқалай да нормаларға қатыстылары жатады. Бұл нормалардың бәрін қысқашалап техникалық деп атау әлеуметтік деп аталатын нормалармен байланыстыра қарастырғанда түсінікті болу үшін сондай аталыммен атау қалыптасқан.

Техникалық және әлеуметтік нормалар өзара ықпалдасып жатады. Қоғам үшін аса маңызды нормаларды құқық және мемлекет әрдайым қолдап отырады. Содан олар жүріс-тұрыстын *техникалық-заңдық* ережелеріне айналады, сөйтіп жалпыға бірдей міндетті болады да белгілі бір заңдық салдарды туындатады. Мысалы құрылыс жұмыстарының жүргізілулерінде қылмыстық заң қауіпсіздік ережелерін бұзғандық үшін жауаптылықтың болуын көздейді де оны алдын ала заңдарда белгілеп қояды. Осындай құқықтық нормалар әртүрлі көліктерді пайдалануларда да қарастырылады.

Сонымен, осы заманғы әлеуметтік нормалар дегеніміз, қоғамдағы болмыстың тәртіпсіздік былығына айналмауы үшін, қайта ол әрбір азаматқа, адамдар топтарына, нақты бір мемлекеттерге, бүкіл адамзат қоғамдастығына ұтымды, әрі тиімді, жабдықталған (яғни комфортты), әділетті, пайдалы, құнды болуы үшін арналған және қолданылатын түрлі ережелердің жиынтық түрі.

Қоғамдық қатынастардың әрбір субъектілері қоғамда бар нормалар туралы хабардар болуы және өздерінің болмысын соларға негіздей отыра кұруы тиіс. Әртүрлі әлеуметтік нормаларды зерделеудің, игеріп ұғудың және қолданыстарда пайдаланудың *барысын әлеуметтендіру* деп атайды.

Адам әртүрлі топтар, бірлестіктер істеріне қатыса жүріп әлеуметтік тәжірибе жинақтайды, тұлға ретінде қалыптасады.

Сонда ғана тұлғаны мәдени нормалар білімдері негізінде іс-қимылдарға баратын, өзін айқын сезінетін, басқа адамдар арасындағы өзінің рөлін анық түсінетін тұлға дейміз. Әлеуметтік есеюдің нәтижесінде (тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы барысында) адам өзін азамат ретінде байыптайды, ұғынады.

Азамат - адамның негізгі сипаттық мінездемелерінің бірі. Мұның өзі оның белгілі бір мемлекетке тәндігін білдіреді.

Адамның әлеуметтенуін нобайлау барысында байыптап барып өмір жолы ретінде көзімізге елестетіп көрсек, онда ол сол адамның әулеттік отбасында басталатынын пайымдаймыз. Одан әрі қарай ол қоғамда жүзеге асырыла бастайды. Ал, мемлекет адамдардың бірлесіп өмір сүруі барысында оларды реттеумен айналысатын қоғамдағы ұйымдардың бірі, әрі бірегейі екенін байқаймыз. Азамат және оның мүдделері өркениетті мемлекеттің басты қамы болып табылады.

Адамдардың өзара бірігіп өмір сүруін бағыттайтын нормалар халықаралық шарттарда (конвенцияларда), конституцияларда, әртүрлі ұйымдар мен партиялардың жарғыларында; кодекстер, заңдар, талаптары мен ұйғарымдарында; діни әдет-ғұрыптарда; мәдени дәстүрлер мен үрдістерде, саяси міндеттемелерде көрініс тапқан. Осы нормалардың көмегі арқылы белгіленген тәртіп, иерархиялық (бір-біріне бағыныштылық) қатынастар орнығады. Мұндай орнығу орын алған қоғамда нормалардың ықпалы барлық әрекеттерден әрқашанда байқалып отырады. Олар адамдардың әртүрлі әрекеттерін, өзара қатынастарын реттейді. Әлеуметтік нормалар адамның ұрпағы ана кұрсағында жатып тіршілік белгісін білдіре бастаған кезден-ақ қызметін көрсете бастайды және сол адамның дүниеден өтуімен байланысты аяқталады.

Мемлекетте азаматтарға қалыпты өмір сүрудің жағдайларын жасау мен олардың өзара қатынастарын, мемлекетаралық (халықаралық) қатынастарды реттеу үшін де құқық нормалары болады. Бұл нормалар заңдарда, кодекстерде, конвенцияларда, шарттарда және басқалай да құқықтық актілерде көрсетіліп баянды етіледі. Қоғамда ұлттық (мемлекеттік) және халықаралық құқықтық нормалар да орын алады (егер де осы мемлекет әлгі нормаларды таныған болса). Осы нормаларға өз кезегінде барлық азаматтар мен ұйымдардың қолдануы және орындауы үшін (ортақ түрде) міндетті болады.

Құқықтық нормалар үшін *мораль* нормаларының, өнеге нормаларының маңызы аса зор болып келеді. Сонда *мораль дегеніміз - адамдардың жүріс-тұрысын жақсылық және жамандық, әділеттілік және әділетсіздік тұрғысынан реттейтін нормалар мен қағидаттар жүйесі деп қарастырамыз.* Әлеуметтік нормалар жүйесінде жақсылық және жамандық (зло), әділеттілік пен әділетсіздік тұрғысынан қоғамдық қатынастарды реттеудің ең әмбебап құралы мораль (өнеге) нормалары болып табылады. Сондықтан да бұл нормалар қоғамдық ықпал ету шаралары күшімен қамтамасыз етіледі.

Құқық сонымен қатар дін нормаларымен де байланысты болып келеді. Дін нормаларының негіздеріне (қайнар көздеріне) Ислам (мұсылман) дінінде - Құран, Сунна, Иджма, Кийас; христиан дінінде - Ветхий Завет (Ежелгі өсиеті кітабы) жатады. Осы дін нормалары діни бірлестіктердің ұйымдастырылуы мен қызмет атқаруларын белгілейтін ережелер болып табылады.

Дін нормалары - сонымен әртүрлі діндерді тұтудағы белгіленген ережелер болып табылады. Және де бұл ережелер сол дінді ұстанып, тұтынатын адамдарға ғана міндетті болады.

Дін нормалары адамзат қоғамның белгілі бір даму сатысында заңдық сипатта болғанын тарих көрсетіп отыр. Олар саяси, мемлекеттік, азаматтық, құқықтық, неке - отбасылық және басқалай да қатынастарды реттейтін болған.

Көпшілік қатынастарда діни ұйымдар белгілеген нормалар қолданыстағы құқықтармен астасып жатады. Дәлірек айтқанда мемлекеттің негізгі заңы - Конституция діни ұйымдардың қызмет атқаруының құқықтық негізін қалап, адамдардың әрқайсысының өздері қалаған кез келген дінді тұтынып ұстануына кепілдік береді. Діни бірлестіктерге заңды тұлға мәртебесінің берілуінің мүмкіндігі заңдарда көрсетілген.

Құқықтық нормалар әдет-ғұрып нормаларымен де байланысты болып келеді.

Әдет-ғұрып дегеніміз - қоғам дамуының ғасырларға жалғасқан болмысының барысында қалыптасқан, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырған, соның нәтижесінде дағдыға айналған адамдардың өздерінің еріктері бойынша орындалатын жүріс-тұрыс (мінез-құлық) нормалары мен ережелері.

Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің 3-і бабы бойынша іскерлік қызмет өрісіндегі *құқықтық әдеттегі* азаматтық заңдардың қайнар көздері болып саналады.

Әдет-ғұрыптар мораль нормаларына қарағанда құқықпен азырақ байланысқан, бірақ солай болғанның өзінде де әдет-ғұрыптар құқыққа ықпалын тигізеді.

Мысалы, көшпелі кезеңдегі қазақ қоғамында әдет-ғұрып құқықтың қайнар көзі болған. Мемлекет әдет-ғұрыптардың қайсы біреулерін құқық нормалары ретінде баянды етіп бекіткен болатын. Сөйтіп оларға жалпыға бірдей міндеттілік мән (маңыз) берген. Құқықтық әдет-ғұрып ("әдеттегі құқық") жинағының жарқын мысалына Тәуке ханның "Жеті жарғы" заңдар жинағы жатады.

Құқық пен әдет-ғұрыптың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қарастырып көрейік. Мысалы, құқық және әдет-ғұрыптар нормалары адамдардың жүріс-тұрыстарын реттеушілер болып табылады, сөйтіп белгілі бір ұжымдардың пікірі бойынша адамдардың ісі (қылығы) қандай болуы тиіс немесе қандай болуы мүмкін екендігін көрсетеді, жалпы, жалпыға бірдей міндетті ережелер түрінде білдіріледі. Сонымен әдет-ғұрыптар мен құқық нормаларының бір-бірінен айырмашылығы шығу тегі бойынша, білдірілу (баяндалу) формасы және қамтамасыз етілу тәсілдері бойынша анықталады. Егер әдет-ғұрыптар адам қауымының пайда болуымен қатар, бір кезде пайда болған болса, онда құқық нормалары мемлекеттік түрде ұйымдастырылған қоғамда пайда болады; егер әдет-ғұрыптар арнайы актілерде баянды етілмесе (бекітілмеген болса), оның орнына адамдар санасында ғана болып және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп жатқан болса, онда құқық нормалары белгілі бір формаларда болады, сөйтіп ресми жолдар арқылы беріледі; егер әдет-ғұрыптар қоғамдық пікірдің күшімен қамтамасыз етілетін болса, онда құқық нормалары мемлекеттің еріксіз көндіру күштерінің мүмкіндіктерін ескере отырып жүзеге асырылады.

Құқық пен моральдың имандылықтың, өнегенің жалпылама ерекшеліктері

- экономикалық базиске жасалған қондырма болып табылады;
- нормативтік мазмұнда болады;
- қоғамдық қатынастардың реттеушісі болыптабылады;
- әлеуметтік-экономикалық мүдделердің ортақтығына (бірлігіне) негізделеді;
- көпшілік жағдайларда ерікті түрде жүзеге асырылады;
- жүзеге асырылуының ішкі кепілі – адамның ар-ұяты мен намысы.

Бақылау сұрақтары

1. Құқықтың анықтамасын түсіндіріңіз
2. Құқықты түсіну жолдарын қарастырыңыз
3. Құқықтың мәнін ашыңыз
4. Құқықтың қызметтерін анықтаңыз
5. Құқықтың принциптерін(қағидаттарын) айқындаңыз

Тест сұрақтары

1. Құқықтың негізгі әлеуметтік мақсаты неде?

- A) Мемлекеттің билігін күшейту
- B) Қоғамдық қатынастарды реттеу және әділдік пен бостандықты қамтамасыз ету
- C) Экономикалық қатынастарды шектеу
- D) Азаматтық қоғамды әлсірету

2. Құқықтың қай қасиеті оның нақты әрі түсінікті болуын қамтамасыз етеді?

- A) Нормативтілігі
- B) Формалды анықтылығы
- C) Әлеуметтік бағыттылығы
- D) Әділеттілігі

3. Құқықтың қай қызметі қоғамдағы зиянды іс-әрекеттердің алдын алуға бағытталған?

- A) Реттеу қызметі
- B) Тыйым салу қызметі
- C) Тәрбиелік қызметі
- D) Қорғау қызметі

4. Әдет-ғұрып пен құқықтың негізгі айырмашылығы неде?

- A) Екеуі де жазбаша бекітіледі
- B) Әдет-ғұрып қоғамдық пікір күшімен, құқық – мемлекеттік мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етіледі
- C) Екеуі де тек моральдық сипатта
- D) Әдет-ғұрып мемлекеттің заңы болып табылады

5. Құқықтың үш «алтын тірегі» нені қамтиды?

- A) Билік, байлық, күш
- B) Мораль, дін, дәстүр
- C) Имандылық, өмірдің материалдық жағдайлары және мемлекет
- D) Азаматтық қоғам, экономика және саясат

Әдебиеттер: Арнайы:

1. Сапарғалиев Г.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана, Фолиант баспасы 2011.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы “Эверо”. 2004.
3. Абдрасулов Е.Б. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Алматы. 2002.
4. Алексеев С.С. Теория права. М.1996
5. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Статут, 2000
6. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Оқулық. Қарағанды. Болашақ баспасы. 2000.

7. Жоламан Д. Мухтарова А.К. Тәукелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы. 1999
8. Жүнісова Ж.Х. Қазақстан Республикасы: Президент, Демократияның институттары. Алматы, 1996.
9. Зиманов С.З. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Парламенті. Алматы, 1996.
10. Зиманов С.З. Состояние и задачи разработки обычного права казахов // В кн. Проблемы казахского обычного права. Алма-Ата, 1989.

Қосымша:

1. Әмірғазин С. Діни сенім бостандығы және заң// Тураби. 2001. № 2.
2. Вайсберг Л.М. Идея правового государства и проблема этатизма // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1989. № 5.
3. Данилов С.Ю. Правовые демократические государства. Очерки истории. М. 1999.
4. Дмитриева Г. Әділет жолында // Тураби. 2001. № 2.
5. Жоламан К.Д. Құқықтық мемлекет оның түсінігі мен мазмұны. // Право и государство. № 1-2 (16-17) 2000